

UNIwersytet Jagielloński

Wydział Filozoficzny

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji

Spotkanie z Innym: czy i jak jest możliwe?

Valeriia Tolochko

Praca zaliczeniowa z przedmiotu „Teorie kultury”

Kraków 2021

„Próbując żyć w harmonii ze wszystkimi, kończysz niezgodą z samym sobą.”

(Gilbert Cesbron)

Celem dzisiejszej pracy jest przyjrzenie się pojęciu Innego w kulturze oraz analiza zaproponowanego przeze mnie studium przypadku, odwołując się do wybranej teorii kultury. Moim studium przypadku Innego jest Gregor Samsa w opowiadaniu „Przemiana” Franza Kafki. W opowiadaniu obserwujemy dwa wątki spotkania z Innym. Pierwszy z nich to przemiana Gregora Samsy w robaka, w Innego. Drugi wątek spotkania z Innym to spotkanie rodziny Gregora z jego nową postacią. Ze względu na ograniczoną objętość eseju skupię się na analizie pierwszego z wymienionych wątków.

Praca składa się z dwóch części. W pierwszej części znajduje się przegląd definicji Inności oraz próba stosowania poszczególnych definicji do przemiany Gregora we wspomnianym opowiadaniu. W drugiej części mieści się analiza studium przypadku Innego pod względem wybranej definicji i teorii kultury.

Kim jest Inny?

Zaczynając namysł nad definicjami, zwróciłam się do własnej intuicji. „Ja” - „Ty”, „swojskie” - „obce”, „taki, jak Ja” - „Inny”. Pierwsze co przychodzi do głowy to binarne opozycje, zaproponowane przez antropologa Claude Lévi-Straussa. Sam on pisze o pojęciu Innego jedynie w kontekście etnocentryzmu, wyjaśniając, że te binarne opozycje zaczynają szczególnie się pojawiać, kiedy Inny zaczyna stanowić zagrożenie dla naszego istnienia. (Lévi-Strauss, Olender, Falski 2013: 122)

Zobaczmy jakie definicje proponują współczesne słowniki. Słownik Języka Polskiego PWN podaje taką definicję Innego: „Inny to drugi, pozostały człowiek, nie ten, dalszy, pozostały, nie taki, różny, zmieniony, nowy”. W tej definicji poczucie wyższości jest na powierzchni. To Ja jestem ten poprawny, normalny, więc lepszy, a ty, Inny, jesteś tym drugim, odmiennym, a zatem gorszym. Kolejna definicja Innego nie jest tak egocentryczna: „Inny to każdy, kto nie jest mną, różni się ode mnie, nie jest ze mną tożsamy, a nawet mi się sprzeciwia, ale jednocześnie, tak jak ja, należy do rodzaju ludzkiego, a zewnętrzne przejawy jego życiowej aktywności przypominają moje własne, chociaż nie mogę wnikać w ich głęboki wymiar” (Ozhegov, Shvedova 1988). Czyli Inny to też człowiek, jego ekspresja jest podobna do mojej, a jednak nie jestem w stanie jednoznacznie określić jego motywacje, myśli, uczucia. W

przeciwieństwie do pierwszej definicji, w tej nie ma wyższości: tak, Inny to nie ja, a ja to nie Inny, ale to nie znaczy, że można sądzić o lepszości na tej podstawie.

Jak widać słowniki nie podają jednoznacznej definicji Innego. Proponuję zwrócić się do historycznego przeglądu tego pojęcia. Zaczniemy od analizy fenomenologicznej. „Inny jest potrzebny, aby człowiek mógł poznać siebie” - pisał Arystoteles. Minęły niecałe 22 wieki i Georg Hegel rozwinął tą myśl w swoim dziele filozoficznym „Fenomenologia ducha”. Z tego dzieła mamy jeszcze jedną definicję: Inny jest kluczowym elementem samoświadomości, to jest inny człowiek, odmienności którego są czynnikami składowymi obrazu siebie. Innymi słowy, Inny jest potwierdzeniem mojego istnienia.

Dla Edmunda Husserla, jednego z głównych twórców fenomenologii, Inny stanowi alter ego, inną jaźń. Czyli inny różni się ode mnie postrzeganiem świadomości Jaźni (Honderich 2005). Dla Jean-Paula Sartre'a ujawnienie Innego odbywa się jednocześnie z ujawnieniem Jaźni - być dla siebie zakłada być dla Innego. Inny, zdaniem Sartre'a, odnosi się do zjawisk znajdujących się poza możliwym dla mnie doświadczeniem, a zrozumienie Innego jest możliwe jedynie przez jego reifikację (Sartre 2007). Fenomenologiczne podejście do Inności nie wyklucza możliwości przejawu Innego w sobie samym, a jednak zakłada, że Inny jest inną Jaźnią. W „Przemianie” natomiast wprost mówi się o tej samej Jaźni Gregora, a zatem, w naszym przypadku, teoria fenomenologiczna nie jest odpowiednim narzędziem do analizy.

W psychoanalizie Inny jest rozpatrywany jako część własnego ja. Według Sigmunda Freuda, Inny to nic innego jak „Id” - najbardziej archaiczny system organizacji psychicznej, treścią którego jest to wszystko, co odziedziczyliśmy, co jest obecne od urodzenia i jest całkowicie nieuświadomiane, to jest ciemna, ukryta część naszej osobowości (Freud 1994). Podobnie dla Jacquesa Lacana miejscem istnienia Innego jest nieświadomość. Dla niego Inny jest reprezentowany w powszechnie przyjętych komunikacjach międzyludzkich jako sposób wyrażenia Rzeczywistości za pomocą języka i kultury (Lacan 1977). Przy czym dyskurs Innego odbywa się podczas autokorekcji Ja (na przykład: „Nie chciałem tego powiedzieć”). Psychoanaliza zakłada, że Inny jest częścią nas, co jak najbardziej odpowiada naszym potrzebom. Lacan skupia się na języku, który, w odniesieniu do przemiany Gregora, nie ma większego znaczenia. Natomiast psychoanaliza Freudowska

proponuje dokładnie te narzędzia, dzięki którym możemy przeprowadzić analizę przemiany.

Zanim przejdziemy do bezpośredniej analizy, warto powiedzieć o najbardziej przykrych przejawach Inności we współczesnym postkolonialnym świecie. Imperializm i kolonializm są w przeszłości, ale ślady dominacji i uległości możemy obserwować do dziś. Jako „intelektualna wymówka” podbojów powstała sztuczna koncepcja podziału ludności świata na dwie przeciwstawne kategorie: świat wschodni i zachodni. Ten podział raz i na zawsze określił „człowieka Wschodu” jako Innego, nie-Europejskiego Mnie.

W kolonializmie lokalna populacja kolonii reprezentuje nie po prostu Innego, lecz Innego niższego rzędu, dominacja nad którym uznaje się jako naturalna. „Człowiek biały” zakłada, że eksploatacja „dzikusów” jest niczym innym jak wprowadzenie ich na łono cywilizacji. Tak właśnie odbyła się dehumanizacja Innego, która trwa do dziś (Mountz 2016). Rozróżnienie „My” i „Oni” przenika wszystkie binarne relacje: klasowe, rasowe, płciowe, narodowe lub religijne.

Filozofka egzystencjalizmu Simone de Beauvoir opracowała pojęcie Innego do opisanie kultury zdominowanej przez mężczyzn. Kobieta jest Inna w odniesieniu do mężczyzny oraz człowieka (z angielskiego „man”). Słowo „man” ma zarówno znaczenie pozytywne, jak i neutralne (w odniesieniu do ludzi w ogóle), podczas gdy kobieta jest określana negatywnie, w przeciwieństwie do mężczyzny, jako wtórna płeć. (Beauvoir 2019)

W przeciwieństwo do dyskryminacji Inności możemy mówić o etyczności. Jednym z filozofów traktujących pojęcie Innego w etycznych kategoriach był Emmanuel Levinas. On pisze o absolutnej Inności, dzięki której Inny radykalnie przewyższa Jaźń oraz o niedopuszczalności sprowadzenia Innego do przedmiotu świadomości, co prowadzi do zaniku poznania Innego. Żeby lepiej zrozumieć pojęcie absolutnej Inności, Levinas proponuje przykład fizycznego zabójstwa Innego: Inność pozostaje, a istota Innego wymyka się zabójcy (Levinas 1998). Z kolei Jacques Derrida nazywa absolutną Inność nie absolutną, lecz względną: Inny zawsze jest inny w stosunku do kogoś (Honderich 2005). Zapominając o tej względności popełniamy błąd logiczny, który prowadzi do idei kobiety jako Innego oraz do opisanie interakcji świata zachodniego i nie-zachodniego w kategorii dominacji i podporządkowania. Warto mówić o możliwości przewyciężenia idei Ja jako normatywnego, neutralnego, ze względu na konstytutywną rolę Innego, który

pomaga nam uświadomić sobie własną specyfikę i przestać się uważać za wzorzec normy.

Przechodzimy do bezpośredniej analizy Innego w opowiadaniu Franza Kafki „Przemiana”, odwołując się do psychoanalizy Freudowskiej. Żeby w pełni zrozumieć przyczyny i mechanizmy przemiany Gregora musimy zbadać jego psyche. Najpierw dokonamy analizy struktury osobowości odwołując się do drugiej topiki aparatu psychicznego zaproponowanej przez Freuda w pracy „«Ja» i «to»” (1923). Teoria ta polega na wyodrębnieniu trzech funkcji psyche ludzkiej: „Id”, „Ego”, „Superego”. Następnie wyjaśnimy przyczyny przemiany Gregora w robaka odwołując się do psychicznej reprezentacji pobudzenia wewnętrznego, czyli popędów, teorię których Freud przedstawił w pracy „Poza zasadą rozkoszy” (1920).

Analiza struktury osobowości

„Id” albo „to” jest popędowym elementem psyche, dziedziną naturalnych instynktów, tym Innym, który jest w każdym i jest częścią własnego Ja. Franz Kafka udzielił nam możliwości obserwować sytuację, w której Inny nie jest ukryty głęboko w nieświadomości, lecz przejawia się cieleśnie, wprost walczy z własnym „Ego”.

Dowodem na to, że przemiana Gregora w robaka jest ekspresją jego „Id” jest to, że Gregor absolutnie nie jest zdziwiony, że został robakiem, wydaje się, że on zawsze wiedział o tym swoim wyglądzie, swojej drugiej naturze. Przemiana Gregora jest natychmiastowa tylko cieleśnie, jego umysł zmienia się powoli. Na początku Gregor nie umie się poruszać w nowym ciele: „wiele nóżek, które bez przerwy wykonywały najrozmaitsze ruchy i których w dodatku nie mógł opanować”. Te nóżki symbolizują dziedzinę nieświadomości i pierwsze spotkanie z Innym w sobie, czyli z „Id”.

„Ego” to, według Freuda, druga z trzech funkcja psyche człowieka, jest zwrócona przede wszystkim do świadomości, odzwierciedla treści pojmowane zmysłami. Domyślnie „Ego” jest na pograniczu „Id” i „Superego”. W przypadku Gregora obserwujemy konfrontację „Id”, które powoli zaczyna dominować w świadomości i „Ego”, które nieustannie sprzeciwia się tej dominacji.

Przemiana umysłu Gregora odbywa się stopniowo właśnie dlatego, że jego „Ego” stawia opór. Najpierw nastąpiła przemiana głosu. Z każdym słowem dało się zrozumieć mniej i mniej, aż głos Gregora przekształcił się w głos zwierzęcy: „był to

niezaprzeczenie jego dawny głos, ale mieszał się z nim, jak gdyby spod niego się dobywający i niedający się stłumić, bolesny pisk”.

Zachowanie Gregora bardziej i bardziej jest podporządkowane instynktom karaczana: czuje się pod łóżkiem i w ciemności pewniejszy siebie, wybiera zepsute jedzenie, stresując się biega tam i z powrotem jak szalony. Po pewnym czasie „przyzwyczał się dla rozrywki pełzać we wszystkich kierunkach po ścianach i suficie, chętnie zwłaszcza wisiał na suficie”. Zmieniały się uczucia Gregora w nowym ciele: „oddychało się swobodniej”, „naturalnie o wiele lepiej panował już nad swym ciałem”. Ewidentnie „Id” przewycięża „Ego”, powoli umysł Gregora zanikał: „niemożność jakiegokolwiek bezpośredniego, ludzkiego odezwania się, w połączeniu z tym jednostajnym życiem pośród rodziny, musiała w ciągu tych dwóch miesięcy zmącić jego umysł”.

Kulminacją walki „Id” i „Ego” Gregora jest wynoszenie mebli z jego pokoju. Rzeczy w pokoju nagle stały się bardzo ważne dla Gregora, symbolizują resztki jego życia przed przemianą, życia jako człowiek. Gregor czuje fizyczny dyskomfort i „wciągając głowę, kuląc nóżki, z ciałem przyciśniętym mocno do podłogi, musiał sobie otwarcie powiedzieć, że długo tego wszystkiego nie wytrzyma”. On znosi, kiedy została wyniesiona komoda, krzesło, ale nie biurko. „Biurko musiało zostać”. Teraz tylko ono ma znaczenie. Gregor już nie myśli o chowaniu się, nie myśli o tym, że przestraszy matkę i siostrę, jest gotowy na wszystko, aby uratować biurko, „przy którym odrabiał swoje zadania jako student akademii handlowej, gimnazjalista, ba, nawet jeszcze jako uczeń szkoły powszechnej”. Gregor wyskoczył ze schowka, w panice nie wiedział co dokładnie robić i w końcu podpełznął w górę i przycisnął się do szkła obrazu damy przystrojonej w futro, wiszący na pustej ścianie. Nikomu się nie uda spędzić go ze ściany: „siedzi na swym obrazie i nie odda go. Raczej skoczyłby siostrze na twarz”. To była przedśmiertna agonია „Ego” Gregora.

„Superego”, z kolei, to ta struktura psychiczna, która obejmuje ideały i normy moralne człowieka. Nawet w ciele robaka i podczas wewnętrznego konfliktu Gregor ciągle „szalał z powodu wyrzutów sumienia”. On ciągle martwi się o krewnych: „musi zachowywać się spokojnie i cierpliwością oraz największymi względami złagodzić rodzinie przykrości, które mimo woli wyrządził jej swoim obecnym stanem”. Praca Gregora jest jedynym źródłem przychodów w rodzinie, dlatego on do ostatniego chce tam iść: ciągle próbuje wstać z łóżka, martwi się, że z firmy przyjadą i go zwolnią. To jego „Superego” zmusza czuć się odpowiedzialnym, a nawet winnym

przed jego rodziną: „Gdy zaczynało się mówić o konieczności zarobkowania, Gregor zawsze odchodził od drzwi i rzucał się na stojącą obok chłodną, skórzaną sofę, bo było mu gorąco od wstydu i smutku”.

Gregor kocha swoją rodzinę i troszczy się o nią nawet bardziej, niż o siebie samego, gdy, tak naprawdę, to on potrzebuje teraz wsparcia, wyrozumiałości i pomocy. Aby oszczędzić swojej rodzinie widoku siebie samego, Gregor odseparowuje się prześcieradłem, co jest wielkim trudem i przykrością dla niego. I nawet gdy rodzina odwraca się od Gregora i otwarcie omawia, w jaki sposób można pozbyć się go, syn i brat pozostaje im wierny: „O rodzinie myślał znowu ze wzruszeniem i miłością. Jeszcze niemal bardziej niż siostra przekonany był o tym, że powinien zniknąć”. To była ostatnia myśl Gregora.

Psychoanaliza przemiany

O przyczynach przemiany nie było powiedziane wprost, lecz sugerowane. Gregor narzeka na swoje życie oraz pracę. Wygląda na to, że on sam chciał, żeby cokolwiek z nim się stało i nie musiał już chodzić do swojej wyczerpującej pracy, nie musiał podróżować, martwić się interesami firmy oraz cierpieć od przymusu rodziny do tak ciężkiej pracy komiwojażera. „Gdyby mnie nie powstrzymywał wzgląd na rodziców, dawno bym wypowiedział, poszedłbym do szefa i z serca wygarnąłbym mu wszystko, co myślę”.

Spróbuję prześledzić procesy psychiczne w głowie głównego bohatera. Gregor jest nieszczęśliwym człowiekiem, jest zmuszony do ciężkiej pracy, wykonując którą nie dostaje w zamian ani dobrych pieniędzy (prawie cały zarobek oddaje rodzinie), ani właściwej wdzięczności i ciepłości od rodziców. Zwolnić się Gregor nie może, bo musi spłacić dług rodziców. Gregor rozumie, że żeby uniknąć konfliktu z rodziną, nie sprawić im przykrości, wszystko musi pozostać tak jak jest, a jednak ma już dość. Myśli te są dla niego bolesne, sprawiają poczucie winy i lęku. Psychika Gregora jest zmuszona do wyparcia myśli o zmianie pracy i życia, żeby uniknąć dezintegracji osobowości. Wyparcie to jeden z mechanizmów obronnych psychiki człowieka, który polega na niedopuszczaniu do świadomości tych myśli, uczuć, emocji, impulsów, które zagrażają spójności osobowości. Dowodem na to, że wyparcie miało miejsce być w psychice Gregora jest podkreślenie autora „niespokojnych snów”, po obudzeniu z których była stwierdzona przemiana. To

właśnie wyparte myśli mężczyli Gregora w nocy. Proces wyparcia, z kolei, doprowadza do zaburzenia popędów.

Według Freuda w każdym człowieku są dwa głównych popędy, które prowadzą do działania: popęd życia i popęd śmierci. Popęd życia lub Eros jest podstawowym, naczelnym popędem, wyrażającym się w pragnieniu życia, posiadania, przyjemności, instynkcie samozachowawczym. Popęd śmierci, który później otrzymał nazwę Tanatos, jest nieświadomym impulsem, zadaniem którego jest przywrócenie człowieka do stanu nieożywionej materii, nieistnienia, śmierci, przejawia się w agresywnym i autodestrukcyjnym zachowaniu. Te popędy są nierozdzielne, ambiwalentnie wpływają na „Ego” człowieka, znajdują wspólne sposoby realizacji, walczą ze sobą. Popęd nigdy nie jest uświadamiany, natomiast jego przejaw jest podporządkowany świadomym decyzjom „Ego”. (Freud 2009)

Popęd życia Gregora nie ma możliwości realizacji przez „Ego”, ponieważ jest wyparty do nieświadomości. Natomiast popęd śmierci wpływa na Gregora z podwójną siłą. Napięcie w psychice wzrasta. Tanatos wywołuje agresję skierowaną na rodzinę Gregora, to przez nich on cierpi, przez nich nienawidzi swoje życie. I tutaj wchodzi w grę „Superego”, o którym już była mowa wyżej. „Superego” Gregora ma bardzo wielki wpływ na niego i nie pozwala realizować agresję popędu śmierci wobec krewnych. Ale rozładowanie musi nastąpić i psychika kieruje agresję na samego Gregora. Nieświadomie Gregor dąży do śmierci, zmienia się w robaka, zajmuje rolę ofiary, cieszy się swojej niemocy. Dowodem na to są myśli Gregora po przemianie, ma nadzieję nigdy nie wrócić do pracy i chce się pokazać rodzinie w nowym ciele z następującym celem: „bardzo pragnął przekonać się, co powiedzą na jego widok ci, którzy teraz bardzo go chcą widzieć. Gdyby się przestraszyli, Gregor nie ponosiłby już żadnej odpowiedzialności i miałby spokój”. I tylko gdy rodzina jest już w pełni gotowa, a nawet chętna do pożegnania się z Gregorem, on odchodzi w lepszy świat i popęd śmierci jest w pełni realizowany.

Docelowa objętość eseju nakazuje mi zakończyć rozważania. Podsumowując dzisiejszą pracę, chcę jeszcze raz podkreślić rozległość definicji Innego. Słynne umysły tego świata próbowały określić i stworzyć narzędzie do analizy tego pojęcia. Myślę, że udało mi się znaleźć odpowiedź na pytania, które stawia temat na przykładzie zaproponowanego przeze mnie studium przypadku - Gregora w opowiadaniu Franza Kafki „Przemiana”. Według psychoanalizy Freuda spotkanie z Innym - z „Id” - jest nie tylko możliwe, ale i nieuniknione. A to jak takie spotkanie się

odbędzie zależy od naszych wewnętrznych przekonań i świadomych działań. Opowiadanie uczy nas jak ważne jest uświadomienie własnych uczuć, zastanawianie się nad źródłem naszych postaw i zadawanie sobie pytań, dlaczego coś czujemy i uważamy oraz gdzie nas to prowadzi. Oczywiście żaden z nas nie przemieni się w robaka przez konflikty wewnętrzne, a jednak warto pamiętać o dogadywaniu się przede wszystkim ze sobą i tylko potem z otoczeniem. Miłość Gregora do rodziny była niezdrowa, uzależniająca i niebezpieczna. Freud by powiedział, że nie ma miłości bez nienawiści, jak i nienawiści bez miłości i miałby rację. Popędy życia i śmierci zawsze idą w parze, a ich zrównoważenie jest najbardziej skomplikowaną sztuką naszego życia.

Bibliografia

- Beauvoir, S., 2019. *Druga Płeć*. Tłum. Mycielska G. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Freud, S., 2009. „Ja” i „to”. W: tegoż, *Psychologia nieświadomości*. Warszawa: Wydawnictwo KR, s. 217-262.
- Freud, S., 2009. Poza zasadą rozkoszy. W: tegoż, *Psychologia nieświadomości*. Warszawa: Wydawnictwo KR, s. 161-216.
- Freud, S., 1994. Zarys psychoanalizy. W: tegoż, *Poza zasadą przyjemności*. Warszawa: PWN, s. 99-157.
- Honderich, T. ed., 2005. *The Oxford companion to philosophy*. OUP Oxford.
- Kafka F., 1994. Przemiana. Tłum. Kydryński J. W: tegoż, *Dzieła wybrane*. Warszawa.
- Lacan, J., 1977. *Écrits: A Selection*. Tłum. Sheridan A. New York: Norton.
- Levinas, E., 1998. Całość i nieskończoność: esej o zewnętrznosci. Tłum. Kowalska M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lévi-Strauss, C., Olender, M. i Falski, M., 2013. *Antropologia Wobec Problemów Współczesnego Świata*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s.122.
- Mountz, A., 2009. The other. *Key concepts in political geography*. SAGE Publications Ltd, s. 328-338.
- Sartre, J., 2007. *Byt i nicość: zarys ontologii fenomenologicznej*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.